

OBRASCI FORMIRANJA I REPRODUKCIJE VLADAJUĆIH ELITA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI: I VERTIKALNA POKRETLJIVOST

Shaping and Reproduction Patterns of Power Elites in Former Yugoslavia: I Vertical Mobility

ABSTRACT This work consists of two parts. In the first one are presented some general characteristics and are analyzed vertical social mobility of power elite's in Serbia and Croatia. Special attention was paid to intergenerational and intragenerational mobility fluxes. The researches said there was changes in mobility patterns i. e. in structure of power elites at last three decades ago. Participation of manual professions was going down for the benefits of nonmanual ones. There was used log-linear analyze its hierarchical method because finding statistics importance of connection between presented factors of social mobility. Thanks to this method we can see details of complex relations of interdependence of this factors.

KEY WORDS society, social structure, social reproduction, elite, vertical mobility, intergenerational vertical mobility, intragenerational vertical mobility

APSTRAKT Ovaj rad se sastoji iz dva dela. U prvom delu se daju opšte strukturalne karakteristike i analizira vertikalna pokretljivost pripadnika vladajućih elita u Srbiji i Hrvatskoj. Posebna pažnja se posvećuje tokovima međugeneracijske i unutargeneracijske pokretljivosti. Istraživanje je pokazalo da je tokom tri decenije došlo do promena u obrascima pokretljivosti tj. u strukturi porekla elita. Smanjilo se učešće pripadnika manuelnih slojeva u korist nemanuelnih. Radi utvrđivanja značajnosti veza između prikazanih činilaca društvene pokretljivosti korišćena je log-linearna analiza odnosno njen hijerarhijski postupak čime su na površinu isplivali detalji složenih odnosa međuzavisnosti posmatranih pojava.

KLJUČNE REČI društvo, društvena struktura, socijalna reprodukcija, elita, vertikalna pokretljivost, međugeneracijska pokretljivost, unutargeneracijska pokretljivost,

Od Drugog svetskog rata jugoslovensko društvo¹ počinje da se razvija kao poseban oblik socijalističkog društva sa državnom (kasnije tzv. društvenom) svojinom nad sredstvima za proizvodnju, sa visokim stepenom ideologizacije društva i dominantnom ulogom Komunističke partije/Saveza komunista u ukupnom društvenom životu. Po okončanju (narodnooslobodilačkog i) građanskog rata (1941-45) dolazi do temeljne transformacije političkog i ekonomskog podsistema društva. Komunistička partija, koja je iz tog sukoba izašla kao pobednik, imala je u svojim rukama aparat prinude (vojsku i policiju) što joj je omogućilo da istovremeno organizuje državnu vlast i društvenu proizvodnju. Osvajanje ključnih vladajućih pozicija je, u istorijskoj perspektivi, teklo zahvaljujući osvajanju političkih pozicija. Tokom Drugog svetskog rata paralelno su tekle borba protiv okupatora i građanski rat. Komunistička partija, odnevši svojim oružanim snagama vojnu pobjedu, preuzima političku vlast i sva iole značajnija sredstva za proizvodnju od dotadašnjih (privatnih) vlasnika, a vrh partijske hijerarhije zauzima sve komandne položaje. Rezultat društvenih promena, u okviru društvene strukture, je stvaranje jedne posebne nove - vladajuće - grupe u društvu. Reč je, dakle, o manjinskoj i dobro organizovanoj grupi koja upravlja društvenim poslovima i koja u tom procesu koristi svoj politički položaj da bi zadobila ekonomske pozicije a država se pretvara u instrument očuvanja njene moći. Društvo postaje u potpunosti zavisno od partijske države. Donošenjem zakona o nacionalizaciji (1946) postavljaju se temelji formiranju novih ekonomskih odnosa. Vrh partije u ovom procesu sebi obezbeđuje političku vlast i ekonomsku moć².

S obzirom da je ukinuto privatno vlasništvo, prividno je izgledalo da je reč o društvu u kojem ne postoje klasne suprotstavljenosti većih društvenih grupa. Međutim, pravo upravljanja (rukovođenja) sredstvima za proizvodnju, bila ona "državna" ili "društvena", pripadalo je vrhu partijske hijerarhije koji je monopolisao sve ključne komandno-upravljačke pozicije u upravljanju privredom i državom, odnosno u imenovanju nosilaca upravljačkih funkcija u društvu.

U Jugoslaviji je tokom socijalističke izgradnje sve vreme postojao proces socijalnog raslojavanja, iako nije reč o jednoj homogenoj stratifikaciji (Mrkšić, 1986a; Sekulić, 1986). U ovom kontekstu je bitno da se u svakom globalnom društvu (uključujući i socijalističko jugoslovensko društvo) mogu izdvojiti za analizu ovog problema tri relevantna podsistema: ekonomski, politički i kulturni, a to, dalje, znači da se može govoriti o postojanju tri ključna osnova (kriterijuma)

---

¹ S obzirom da je Jugoslavija kao država tokom svoje istorije imala dinamičan razvoj, to je neophodno naglasiti da će se u ovom radu najveća pažnja posvetiti SFR Jugoslaviji koja će najčešće biti nazivana socijalistička ili bivša (druga) Jugoslavija. Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) će biti nazivana nova odnosno treća Jugoslavija, a Kraljevina Jugoslavija će biti nazivana stara odnosno prva Jugoslavija. Tamo gde uz spominjanje Jugoslavije ili jugoslovenskog društva ne bude bliže istorijske odredbe biće reči o drugoj (bivšoj odnosno SFR) Jugoslaviji.

² Hronologija i glavni procesi u političkom i ekonomskom životu zemlje dati su u: Bilandžić, 1985.

društvenog strukturisanja (društvena moć, svojina i obrazovanje) koja se, na empirijskom nivou mogu u mnogo čemu preklapati. Struktura koja se obrazuje oko posedovanja–neposedovanja društvene, primarno političke i ekonomske moći (svojine) predstavlja temelj za formiranje klasne strukture društva, zasniva se na postojanju više grupa (klasa) koje se međusobno diferenciraju zavisno od svojinskih ovlašćenja (prava) nad sredstvima za proizvodnju. Grupa koja vrši funkciju vlasnika sredstava za proizvodnju je dominantna klasa u društvu tj. ona se, praktično, ponaša kao vlasnik sredstava za proizvodnju. Nasuprot njoj su grupe bez svojinskih prava koje imaju funkciju pukog izvršioca radnih zadataka. Podela na dominantnu i njoj podređenu grupu ostavlja prostora i za formiranje raznih međuklasa i slojeva koji, u zavisnosti od svog položaja i uloge u upravljanju procesom društvene reprodukcije, mogu gravitirati ovoj ili onoj klasi ili, pak, mogu pokazati svoju relativnu nezavisnost u odnosu na klase.

Struktura koja se obrazuje oko posedovanja društvene moći je piramidalna. Na vrhu piramide je vladajuća elita koju čine najmoćniji i najaktivniji deo dominantne klase koji predstavlja manjinu hijerarhijski podeljenu na nekoliko slojeva po teritorijalnom i funkcionalnom principu. Oni, dakle, vladaju društvom na različitim nivoima državnosti u političkoj sferi društva, a takođe upravljaju i radnim organizacijama različitog društvenog značaja te se u skladu sa njihovom funkcijom i moći kojom raspolažu može odrediti i njihov međusobni odnos (hijerarhijski rang). Iza dominantne klase slede srednje rangirane grupe (srednja klasa) čija je globalna društvena funkcija da posreduju pri izvršavanju naloga elite. Ovde je reč, uglavnom, o visokoobrazovanim pripadnicima nemanuelnog rada (stručnjacima). Pri dnu piramide moći nalaze se pripadnici manuelnih zanimanja u koje ulaze neposredni izvršioc i radnih operacija: radnici iz državnog sektora, kao i poljoprivrednici i gradski privatnici za koje bi se teško moglo reći da su raspolagali ikakvom društvenom i političkom moći. U ovom kontekstu moć podrazumeva sposobnost/mogućnost donošenja bitnih odluka, što se u krajnjoj liniji svodi na upravljanje (stvarima i) ljudima.

Dakle, pod vladajućom elitom, u jugoslovenskom društvu, će se podrazumevati društvena grupa koja raspolaže najvećom društvenom moći tj. koja zauzima komandne položaje u partijskom i državnom aparatu i radnim organizacijama. U tom smislu se mogu izdvojiti dve grupe elitnih položaja: dominantna politička elita koju čine politički (partijski i državni) funkcioneri i njoj podređena menadžerska elita sastavljena od direktora radnih organizacija. U takvom odnosu snaga, celokupan društveni život bio je podređen partijsko-državnom aparatu. Bitne odluke, za neki segment društvenog života, koje su donosili niže rangirani pripadnici elite odnosno povlašćeni pojedinci iz srednje rangiranih grupa (koje su služile kao regrutaciona baza elite) a samo formalno potvrđivali samoupravni organi, morale su biti “odobrene” odozgo, od strane viših krugova elite, odnosno partijskih organa. Takođe su više partijske strukture predlagale i

birale kandidate za rukovodeće položaje u partiji, privredi, državnim i društvenim institucijama.

Razna ideološka tumačenja strukture "socijalističkih" društava su zagovarala tezu o egalitarnoj distribuciji društvene (političke i ekonomske) moći, kao i o nehijerarhijskom poretku između većih društvenih grupa (slojeva) i naravno o njihovoj nekonfliktnoj prirodi (v. Kuljić, 1981) ali i o vodećoj ulozi radničke klase³. Egalitarizam u praksi može da znači dve različite stvari tako da su razvijene koncepcija o egalitarnoj alokaciji nagrada bez obzira na distribuciju položaja i koncepcija o egalitarnoj distribuciji položaja što znači pristup svakog pojedinca pod jednakim uslovima svim položajima u društvu - jednake šanse u distributivnom procesu⁴. Međutim, praksa je pokazala da se i u ovom tipu društva i te kako javljaju razne društvene nejednakosti⁵. Manje razlike su dobijale ideološko opravdanje zato što proizlaze iz različitih rezultata rada. Pored njih su postojale i nejednakosti koje se nisu uklapale u vladajući sistem vrednosti, odnosno koje su mu mogle biti čak i suprotne mada ih je društvo tolerisalo.

Kada je reč o društvenoj strukturi socijalističkih zemalja, pa i Jugoslavije, možemo konstatovati da u novije vreme klasni pristup u teoriji društvene strukture biva dopunjen elitističkim elementima. Počevši od Bakunjinovih anticipacija (Bakunjin, 1979) pa sve do najnovijih pogleda uočava se ideja o vladajućoj grupi (najčešće nazivanoj klasa) u ovim zemljama. Nju, dakle, karakteriše relativna ekskluzivnost, vezanost uz partiju, posedovanje najviših položaja u državnoj hijerarhiji, znatna društvena (prvenstveno politička) moć i niz drugih karakteristika koje je oštro razgraničavaju od ostatka društva. Čak i ideološki orijentisani pisci uočavaju da državna svojina, iako je, s jedne strane, formalno-pravno ukidala privatni, lični monopol nad uslovima rada, s druge strane je još predstavljala monopol nad uslovima i sredstvima rada te je odvajala većinu od neposredne kontrole nad sredstvima i uslovima rada i uopšte društvenog života (Pečujlić, 1967: 82-88).

Na osnovu društvene (državne) svojine konstituisala se nova društvena grupa čiju osnovnu karakteristiku čini osamostaljena moć da svojim odlukama određuje životni položaj velikog broja ljudi, da upravlja ljudima i rezultatima njihovog rada. U literaturi cirkuliše veći broj naziva za ovu grupu (politička birokratija, politokratija, etatistička klasa, klasa kolektivnih vlasnika, politička elita itd.). M. Pečujlić smatra da ova grupacija, iako u svom socijalnom biću sadrži niz elemenata klasnog karaktera, nije identična sa klasičnim klasama, te je ovaj autor smatra kvazi-

³ Tipičan pogled ove vrste na strukturu jugoslovenskog društva dat je u: Pečujlić, 1967: 75-144. Vidi takođe i tekstove na tu temu objavljene u časopisu *Sociologija* 1-2/1966.

⁴ O egalitarizmu kao dominantnoj vrednosti u jugoslovenskom društvu šire je pisano u: Županov, 1970.

⁵ O istraživanjima društvenih nejednakosti kod nas šire je pisano u: Popović i saradnici, 1987; Berković, 1986; Živković, Đukanović, Radovanović, 1985.

klasnom tvorevinom (Pečujlić, 1967: 85). N. Jovanov je određuje kao sinonim za profesionalni upravljački sloj te ona predstavlja poseban politički i ekonomsko eksploatatorski sloj nasuprot politički obespravljenim i eksploatisanim skupinama ljudi (Jovanov, 1989: 55-91). M. Đilas (Đilas, 1989) je političku birokratiju već otvoreno nazivao novom vladajućom klasom, da bi se u kasnijim analizama o ovoj grupi govorilo (pod različitim nazivima) u istom značenju (S. Stojanović, M. Lazić, S. Vuković, Z. Golubović i dr.). M. Lazić empirijski određuje donju granicu ove grupe mogućnošću naimenovanja (Lazić, 1987: 48). Sve veće isticanje društvene moći i vlasti kao kriterijuma za empirijsku identifikaciju pripadnika vladajuće klase dalo je prostora da se ova grupa naziva imenom elita (Mrkšić, 1986a, 1986b).

U ovom radu biće izneti rezultati empirijskog istraživanja socijalne reprodukcije i (nekih karakteristika) vladajućih elita u Srbiji i Hrvatskoj krajem osamdesetih (pred raspad SFRJ). Podaci koji će biti obrađivani dobijeni su anketnim istraživanjem "*Društvena struktura i kvalitet života*" koje je sproveo Konzorcijum instituta društvenih nauka (1989/90) u okviru makroprojekta "*Struktura jugoslovenskog društva*" na jugoslovenskom uzorku. Ovim će radom biti obuhvaćeni podaci na poduzorku za političke funkcionere i direktore (po približno 150 ispitanika za svaki poduzorak) za Srbiju i Hrvatsku. Izabrane su ove dve republike stoga što su one u socijalno-strukturalnom pogledu bile relativno ujednačene, zatim, zato što su bile ujednačene i po stepenu ekonomskog razvoja, čime se delovanje ovog, inače veoma značajnog, kao i prethodnog faktora, maksimalno ublažava (neutrališe) i zbog toga što su ove dve republike dale najveći doprinos raspadu Jugoslavije.

U okviru prve celine će biti prikazana međugeneracijska i unutargeneracijska pokretljivost pripadnika elite, a u okviru druge celine glavni kanali pokretljivosti: obrazovanje i politička aktivnost. Cilj je ove celine da obrazloži tezu da se regrutacija na elitne položaje odvijala ne samo po kriteriju stručnosti i znanja, što bi bilo realno očekivati s obzirom na složenost i odgovornost poslova koje su oni obavljali, nego i po kriterijumu idejno-političke pripadnosti i podobnosti. U okviru statističke obrade biće primenjeni log-linearni modeli (hijerarhijski postupak) koji su formulisani za analizu kategoričkih podataka i pogodni su za otkrivanje potencijalnih kompleksnih veza među kvalitativnim (nominalnim) varijablama u kontigencijskim tabelama. Osnovna karakteristika log-linearnih modela je da ne prave razliku između zavisnih i nezavisnih varijabli. Sve varijable se u modelu posmatraju kao nezavisne dok ulogu zavisne varijable ima broj slučajeva u polju tabele (frekvencija polja). U ovom kontekstu termin model označava konceptualni okvir nad empirijskim podacima a parametri modela predstavljaju uticaje (interakcije) koje određena varijabla ili kombinacija varijabli ima na determinisanje empirijskih vrednosti.

Opšte karakteristike elite

Na početku ovog izlaganja potrebno je dati opšti profil vladajućih elita odnosno opšti profil korišćenog uzorka. Ovim istraživanjem obuhvaćeno je 277 pripadnika elite u Srbiji (141 menadžer i 136 političara) i 287 pripadnika elite iz Hrvatske (147 menadžera i 140 političara). U tom smislu, najinteresantniji podaci, u kontekstu ovog istraživanja, mogu biti pol, nacionalna pripadnost, obrazovanje, starost i rukovodeći staž. O obrazovanju će biti više reči kasnije te se na ovom mestu o tome neće govoriti.

T-1: Polna struktura uzorka

		M	Ž	ukupno
S	broj	120	21	141
	men. %	85.1	14.9	
S	broj	118	18	136
	pol. %	86.8	13.2	
S	broj	238	39	277
	ukupn. %	85.9	14.1	
H	broj	133	14	147
	men. %	93.6	9.5	
H	Broj	131	9	140
	pol. %	93.6	6.4	
H	Broj	264	23	287
	ukupn. %	92.0	8.0	

	χ^2	P	C
Srbija	0.15737	0.69	0.02
Hrvatska	0.93193	0.33	0.06

Gotovo da nije potrebno komentarisati podatak da veliku većinu pripadnika elite čine muškarci. Interesantan je podatak da je žena na ovim položajima nešto više u Srbiji, no i to je znatno manje od njihove procentualne zastupljenosti u aktivnom stanovništvu kao i u visokoobrazovanim krugovima. Prema popisu stanovništva iz 1981. god. u sastav aktivnog stanovništva ulazilo je 61.9% muškaraca i 38.03% žena, što ne odgovara polnoj zastupljenosti pripadnika elite. Tako je npr. u Srbiji 1990. god. od 250 republičkih poslanika bilo samo četiri žene (1.6%) a u Hrvatskoj od 270 republičkih poslanika samo njih četrnaest su bile žene (5.19%). Takođe se i u sastavu opštinskih odbornika uočava nesrazmerno malo prisustvo žena [(u Srbiji od 16 256 odbornika njih 2169 su bile žene - 13,34%; u Hrvatskoj od 8404 odbornika bilo je ukupno 657 žena - 7.82% (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1991:438)]. Reč

je samo o jednoj u nizu potvrda o dubokoj ukorenjenosti jugoslovenskog društva u patrijarhalni tradicionalizam.

T-2:Nacionalna pripadnost

		Crno- gorci	Hrvati	Jugo- sloveni	Srbi	Ostali	svega
S men.	broj	7	/	9	120	5	141
	%	5.0		6.4	85.1	3.5	
S pol.	broj	10	/	11	111	4	136
	%	7.4		8.1	81.6	2.9	
S ukupn.	broj	17	/	20	231	9	277
	%	6.1		7.2	83.4	3.2	
H men.	broj	1	106	19	19	2	147
	%	0.7	72.1	12.9	12.9	1.4	
H pol.	broj	/	97	10	31	2	140
	%		69.3	9.1	22.1	1.4	
H ukupn.	broj	1	203	29	5	4	287
	%	0.3	70.7	10.1	17.4	1.4	

	χ^2	P	C
Srbija	1.10128	0.78	0.06
Hrvatska	6.90549	0.14	0.15

Nacionalno je pitanje u jednoj multietničkoj zajednici kakva je bila Jugoslavija bilo u političkom smislu vrlo osjetljivo pitanje. S obzirom na vladajuću ideologiju ono je imalo izuzetno veliku težinu te se stoga strogo vodilo računa da se na najvišim položajima državne hijerarhije poštuje tzv. kriterijum nacionalnog ključa. Nacionalna struktura državnog i vojnog vrha, sudijskog sastava ili visokih položaja u organima unutrašnjih poslova morala je odgovarati nacionalnoj strukturi stanovništva. Podaci o nacionalnoj strukturi ovde korišćenog uzorka rečito govore o relativnoj doslednosti u poštovanju ovog političkog opredeljenja. Prema popisu stanovništva iz 1981. god. u Srbiji (bez pokrajina) je registrovano 85,44% Srba, 4,78% Jugoslovena, 1,35% Crnogoraca i 0,55% Hrvata. U Hrvatskoj je tada živelo 75,08% Hrvata, 11,55% Srba, 8,24% Jugoslovena i 0,21% Crnogoraca (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1991: 435).

T-3 Starost ispitanika

		>50	49>35	34>	svoga
S men.	broj	44	86	11	141
	%	31.2	61.0	7.8	
S pol.	broj	41	69	26	136
	%	30.1	50.7	19.1	
S ukupn.	broj	85	155	37	277
	%	30.7	56.0	13.4	
H men.	broj	45	88	14	147
	%	30.6	59.9	9.5	
H pol.	broj	44	76	20	140
	%	31.4	54.3	14.3	
H ukupn.	broj	89	164	34	287
	%	31.0	57.1	11.8	

	χ^2	P	C
Srbija	1.94233	0.16	0.08
Hrvatska	1.77843	0.41	0.08

Velika većina pripadnika elite je starosti između 36-55 godina, s tim da je modalna starost menadžera u obe republike između 41-50 godina a političara od 46-55 godina. Ovaj podatak može biti polazna osnova za pretpostavku da su menadžerski položaji baza iz koje se bira jedan deo budućih političara. Za mnoge političare radno mesto direktora neke radne organizacije bi moglo da bude "probni rad" za vršenje političke funkcije, stoga je razumljivo ovo odstupanje u godinama starosti najvećeg dela pripadnika ova dva sloja elite.

T-4: Rukovodeći staž (godina)

		1-5 god.	6-10 god.	11-15 god.	16 i više	svoga
S men.	broj	63	40	25	13	141
	%	44.7	28.4	17.7	9.2	
S pol.	broj	87	23	13	13	136
	%	64.0	16.9	9.6	9.6	
S ukupn.	broj	150	63	38	26	277
	%	54.2	22.7	13.7	9.4	
H men.	broj	57	47	27	16	146
	%	38.8	32.0	18.4	10.9	
H pol.	broj	83	28	19	10	137
	%	59.3	20.0	13.6	7.1	

H ukupn.	broj %	140 48.8	75 26.1	46 16.0	26 9.1	287
-------------	-----------	--------------------	-------------------	-------------------	------------------	------------

	χ^2	P	C
Srbija	12.13047	0.01	0.21
Hrvatska	12.25438	0.01	0.20

T-5: Godina prvog postavljenja na elitni položaj

		85-90	80-84	75-79	do 74	svega
S	broj	60	38	23	20	141
men.	%	42.6	27.0	16.3	14.2	
S	broj	79	21	17	19	136
pol.	%	58.1	15.4	12.5	14.0	
S	broj	139	59	40	39	277
ukupn.	%	50.2	21.3	14.4	14.1	
H	broj	49	44	27	27	146
men.	%	33.3	29.9	18.4	18.4	
H	broj	80	26	15	19	137
pol.	%	57.1	18.6	10.7	13.6	
H	broj	129	70	42	46	287
ukupn.	%	44.9	24.4	14.6	16.0	

	χ^2	P	C
Srbija	8.33353	0.04	0.17
Hrvatska	16.73728	0.00	0.24

Ako podatke o starosti pripadnika elite dovedemo u vezu sa vremenom koje su proveli na funkciji, može se zaključiti da je u neko dogledno vreme unazad (od Brozove smrti do trenutka istraživanja) došlo do značajnih kadrovskih rekonstrukcija. Ovo je do posebnog izražaja došlo u Srbiji gde je dve trećine političara na funkciji kraće od pet godina. Reč je o periodu brojnih političkih sukoba vezanih, pre svega, za politički uspon S. Miloševića, a u čijoj pozadini je bilo narastanje albanskog nacionalizma na Kosovu, kao i obračun sa vojvođanskim "autonomašima", ali i opsežnija prirodna smena generacija. Ovu situaciju dobro ilustruje podatak da je 1989. godine u Srbiji postavljeno na funkciju 38 novih političkih funkcionera, što iznosi 24,3% anketiranih političara.

Poređenje tabela koje se odnose na rukovodeći staž i godinu prvog postavljenja na elitni položaj pokazuje da je velika većina ispitanika, kada je jednom već zauzela elitni položaj, zauvek ostala na njemu. Veoma mali broj ispitanika imao je "pauzu" u karijeri tj. privremeno se nalazio van elitnog položaja. Ovo potvrđuju i visoki koeficijenti kontigencije (i korelacije) u ukrštanju godina staža na elitnom

položaju i godine prvog izbora. U Srbiji $C=0.96$ a $R=-0,91$; u Hrvatskoj $C=0.96$ a $R=-0.67$. Tu se, najverovatnije radi o onima koji su u jednom trenutku bili ili u situaciji da za njih nije bilo nađeno adekvatno rukovodeće radno mesto, odnosno da su u nekom trenutku bili u nemilosti svojih pretpostavljenih. No, s obzirom da takvih nije bilo mnogo, ovde se pre radi o izuzetku nego o pravilu funkcionisanja elite. Gotovo po pravilu, jednom dostignut elitni položaj se trajno zadržavao. Ovo potvrđuje i činjenica da je većina spolja vidljivih i masovnih političkih "čistki" poslednjih godina pred raspad SFRJ imala formu prirodne smene generacija odnosno povlačenja sa "isturenih" političkih pozicija na manje vidljive (uglavnom menadžerske) položaje sa kojih je, posle izvesnog vremena, ponovo bilo moguće doći do široj javnosti vidljivih položaja.

* * *

Drugi kompleks koji čini opšte karakteristike elite je pitanje utvrđivanja hijerarhijskog nivoa pripadnika elite odnosno utvrđivanja njihovog međusobnog rangiranja. Teorijski, s obzirom na šemu povezanosti društveno-političkih zajednica i radnih organizacija, to ne izgleda kao veliki problem. Međutim, na empirijskom nivou tu se pojavljuju znatne teškoće.

U slučaju političara svakako da treba uzeti u obzir nivo političke funkcije, međutim, ovaj podatak, po sebi, nije dovoljno validan s obzirom na delegatski sistem i policentrični etatizam kao osnovni organizacioni princip funkcionisanja federacije po ustavu iz 1974. Glavnu poteškoću čini to što sve političko-teritorijalne zajednice (pre svega opštine) i organizacije nisu imale istu ekonomsku snagu, broj stanovnika, strateški ekonomski, vojni ili neki drugi značaj. Takođe, u ekonomskoj sferi, nisu sve radne organizacije po ljudskim i proizvodnim kapacitetima, finansijskom uspehu i grani delatnosti bile od podjednakog značaja. Kao što upravljači u različitim granama delatnosti u ekonomskom i kulturnom životu imaju različitu društvenu moć, saglasno značaju organizacije na čijem se čelu nalaze, tako i nosioci visokih funkcija u DPO imaju različitu političku moć (npr. omladina u odnosu na partiju). Naravno, i delovanje neformalnih (istraživanju nepristupačnih) činilaca daje svoj (nezanemarljiv) uticaj na neravnomernu distribuciju moći među pojedincima u krugu političkih funkcionera i šire u krugu elite.

Još je M. Lazić (Lazić, 1996: 422-43) naišao na terensku teškoću u ustanovljavanju hijerarhijskog nivoa menadžera. Činioce koji čine ovaj nivo nije lako kontrolisati. Iako su praktično bili najznačajniji broj ljudi kojim se komanduje, veličina kapitala kojim se upravlja, relativna samostalnost u odlučivanju kao i strateški značaj preduzeća, empirijskoj verifikaciji i uporedivosti ipak su bili najdostupniji relativni nivo samostalnosti i broj ljudi kojima se upravlja. No, sva nastojanja da se izvrši rangiranje menadžera ostala su u suštini samo deskriptivna jer

je autor utvrdio odsustvo veze između ranga menadžerskog položaja i velike većine drugih varijabli.

Sledeće tabele prikazuju raspodelu anketiranih političkih funkcionera i menadžera radnih organizacija prema hijerarhijskom nivou funkcije kao i prema granama delatnosti.

T-6: Nivo funkcije - političari

		Opšt.	MO	Grad.	repub.	savez.	svega
S	broj	68	1	1	17	49	136
pol.	%	50.0	0.7	0.7	12.5	36.0	
H	broj	89	2	10	39	/	140
pol.	%	63.6	1.4	7.1	27.9		

T-7: Nivo funkcije - menadžeri⁶

		b.o.	1	2	3	4	5	svega
S	broj	/	34	65	19	21	2	141
men.	%		24.1	46.1	13.5	14.9	1.4	
H	broj	1	38	62	37	5	3	147
men.	%	2.4	25.9	42.2	25.2	3.4	2.0	

T-8: Grana delatnosti - menadžeri⁷

	1	2	3	4	5	6	7	8	svega
S	/	61	21	1	9	21	7	20	141
men.		43.3	14.9	0.7	6.4	14.9	5.0	14.2	
H	7	60	15	2	8	27	18	10	147
men.	4.8	40.8	10.2	1.4	5.4	18.4	12.2	6.8	

⁶ Oznake u tabeli predstavljaju sledeće: 1 - direktor OOURa; 2 - direktor sektora u RO/ili pomoćnik direktora RO; 3 - direktor RO; 4 - direktor sektora u SOURu/ili pomoćnik direktora SOURa; 5. direktor SOURa.

⁷ Oznake u tabeli predstavljaju sledeće: 1 - Poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo i vodoprivreda; 2 - Industrija i rudarstvo; Građevinarstvo i komunalne delatnosti; 4 - Zanatstvo; 5 - Saobraćaj i veze; 6 - Trgovina, ugostiteljstvo i turizam; 7 - Obrazovanje, kultura, zdravstvo i socijalna zaštita; 8 - Finansije.

Međugeneracijska pokretljivost

Pitanje dostupnosti najviših položaja većini članova društva je jedan od osnovnih pokazatelja otvorenosti nekog društva. To znači da se otvorenim, u ovom kontekstu, mogu smatrati samo ona društva u kojima je svim građanima, pod jednakim uslovima, otvorena mogućnost da se uspnu na najviše pozicije, a to, dalje, znači da ne bi trebalo da postoji naglašen uticaj porodice na socijalnu promociju mlađih naraštaja. U većini slučajeva nije tako. Različiti društveni položaji pojedinačno posmatranih porodica za svoju posledicu imaju i neravnomernu distribuciju početnih "životnih šansi" njihovih članova. Ovo je naročito vidljivo u dužim periodima stabilnosti društvenih sistema. U periodima revolucionarnih preobražaja standardni obrasci pokretljivosti prestaju da važe i tada dolazi do značajnijih promena u strukturi gornjih nivoa socijalne piramide. Po stabilizaciji strukture i sistema na scenu ili opet stupaju već provereni obrasci pokretljivosti (ako se radi o vraćanju starog sistema) odnosno utemeljuju se novi obrasci pokretljivosti u slučaju da je uveden novi sistem.

Ovu pravilnost je moguće pratiti i na primeru socijalističkih zemalja, pa i Jugoslavije. Tokom socijalističke revolucije razbijena je struktura starog poretka. Revolucionarna elita je zauzela ključne pozicije u društvu i nametnula ideološke kriterije za uspon na socijalnoj piramidi. Ovde se mogu ubrojati pripadnost revolucionarnom pokretu (koja protokom vremena, iz bioloških razloga, sve više i više gubi na značaju), pripadnost Partiji (koja je vremenom, sve više i više postajala formalna ali je zato omogućavala zatvaranje elite), kao i poželjno radničko-seljačko poreklo. Naravno, domašaj ovih kriterija je bio najznačajniji za uspon na elitne položaje (položaje političkih i privrednih rukovodilaca).

Dosadašnja istraživanja vertikalne društvene pokretljivosti na jugoslovenskom prostoru kazuju da su pripadnici vladajuće elite u ranijem periodu socijalističke izgradnje uglavnom poticali iz radničkih i seljačkih porodica da bi kod mlađe generacije bilo primetno učešće viših slojeva u strukturi porekla elite. Pitanje njihovog socijalnog porekla u jednom visokoideologizovanom društvenom sistemu, kao što je bio u SFRJ, može biti pitanje ideoloških obrazaca regrutacije na elitne položaje.

T-9: Radno mesto oca

		poljo-priv.	pri-vatni.	radnici	službenici	stručnjaci	elita	osob.zašt.	ostali	svega
S men.	broj	38	7	30	19	29	5	10	3	141
	%	27.0	5.0	21.3	13.5	20.6	3.5	7.1	2.1	
S pol.	broj	47	5	34	9	17	3	15	6	136
	%	34.6	3.7	25.0	6.6	12.5	2.2	11.0	4.4	
S ukupn.	broj	85	10	64	28	46	8	25	9	277
	%	30.7	4.3	23.1	10.1	16.6	2.9	9.0	3.2	
H men.	broj	30	11	43	25	22	6	6	4	147
	%	20.4	7.5	29.3	17.0	15.0	4.1	4.1	2.7	
H pol.	broj	32	7	44	12	23	9	5	8	140
	%	22.9	5.0	31.4	8.6	16.4	6.4	3.6	5.7	
H ukupn.	broj	62	18	87	37	45	15	11	8	287
	%	21.6	6.3	30.3	12.9	15.7	5.2	3.8	5.7	

	χ^2	P	C
Srbija	10.65130	0.15	0.19
Hrvatska	7.41261	0.39	0.16

Ukupni procenti menadžera i političara radničko-seljačkog porekla su u Srbiji i Hrvatskoj bili prilično ujednačeni (53.8% - Srbija i 51.9% - Hrvatska) i odgovaraju ranije utvrđenom iznosu za celu Jugoslaviju (54,8%) (up. Miladinović, 1993; Bogdanović, 1992). Može se primetiti da je od druge polovine šezdesetih do kraja osamdesetih bilo smanjeno učešće ovih slojeva u strukturi porekla (sa dve trećine na polovinu) što ukazuje na činjenicu da je mlađa generacija elite bila višeg društvenog porekla od starije generacije (Popović, 1973: 122), što se uklapa u već uočenu tendenciju ka regrutaciji na elitne položaje iz manuelnih grupa (Sekulić, 1990). Iz ovoga sledi da je društvena otvorenost elite u obe republike bila skoro apsolutna jer uz minimalnu samoreprodukciju dominira uspon iz nižih slojeva. No, iako potomci viših slojeva imaju nešto veću relativnu šansu za uspon na elitni položaj, u celini je socijalno poreklo elite izrazito heterogeno i blisko stratifikacijskoj distribuciji ukupne populacije s tom razlikom da su u strukturi porekla elite u Srbiji zastupljeniji poljoprivrednici, a u Hrvatskoj radnici. Međutim, kada ova dva sloja elite posmatramo pojedinačno evidentne su neke razlike. Pripadnici političke elite imali su niže socijalno poreklo od menadžera. Ovo je posebno karakteristično za Srbiju gde je bilo 11,3% više političara radničko-seljačkog porekla nego što je to slučaj sa menadžerima (u Hrvatskoj je ta razlika 4,6%). Karakteristično je da u unutrašnjoj strukturi porekla elite u Hrvatskoj nije bilo, između ova dva sloja, bitnijih odstupanja u učešću poljoprivrednika i radnika u njihovom poreklu. U obe grupe je

odnos 2:3 u korist radničkog porekla. U Srbiji je situacija drugačija. Znatno je više bilo pripadnika elite seljačkog nego radničkog porekla.

Za poslednje tri decenije došlo je do znatnih promena u strukturi porekla elite (političara i menadžera) (Popović, 1973: 120-127). Smanjeno je učešće poljoprivrednika, ali je zato znatno povećano učešće stručnjaka i službenika. Treba dodati da se početkom ovog perioda javlja veći broj (8,5%) onih čiji se očevi mogu svrstati u predratnu buržoaziju, što, s obzirom na ideološke pretpostavke, može da deluje zbunjujuće. Međutim, ako ovo dovedemo u vezu sa uticajem socijalnog porekla na dostizanje odgovarajućeg obrazovanja, onda je i realno očekivati da će deca predratne buržoazije u posleratnom periodu biti u poziciji da zadobiju ovim putem nužan uslov (visoko obrazovanje) za ulazak u sloj stručnjaka iz kog se najlakše ulazilo u elitu. Naravno, za njih školski uslov nije ujedno i dovoljan uslov. Neophodno im je bilo da dokažu svoju privrženost poretku kroz političku aktivnost što je većina njih i pokazala kroz učešće u ratu i zapaženu političku aktivnost (u većini slučajeva još u ratnom periodu).

Ovi podaci nam jasno govore da elita nema sposobnost samoobnavljanja. To kazuju i ranije utvrđeni vrlo niski procenti kod samoreprodukcije ove grupe, ali i Jasudini indeksi koji u većini istraživanja teže vrednosti 0⁸. S obzirom da elita svoje pozicije i svoju vlast opravdava određenom ideologijom, to je ona kao jedan od mogućih uslova za kooptaciju novih članova u svoje redove postavljala i ideološki poželjno (radničko-seljačko) poreklo.

D. Sekulić (Sekulić, 1990) je u istraživanju za Hrvatsku (1984) ustanovio da se politički funkcioneri i privredni menadžeri, znatno više nego druge nemanuelne grupe, regrutuju iz manuelnih grupa. Sekulić čak nalazi da je više od jedne petine njih poteklo od NKV i PKV radnika. U ovom istraživanju je učešće ove dve radničke grupe u strukturi porekla elite u Hrvatskoj prepolovljeno. Ako ovo povežemo sa podatkom da se u ovoj republici većina političara nalazi na funkciji do pet godina dok je čak dve trećine menadžera sa istim funkcionerskim stažom, onda se može zaključiti da je u najnovijem talasu izbora na funkciju znatno manja pažnja bila posvećena ideološki poželjnom socijalnom poreklu. Odnosno, ideološki poželjno poreklo se sada, zbog izmenjenih okolnosti, pomeralo na neke druge socijalne skupine, kao npr. osoblje zaštite (naročito u Srbiji), ali i grupe koje čine socijalno-političku bazu za ulazak u elitu u unutargeneracijskom kretanju (nemanuelne skupine). Naravno, uzroke ovoga, delimično, treba tražiti i u znatno izmenjenoj socijalnoj i profesionalnoj strukturi stanovništva - tj. stalnim opadanjem procenta seljaštva i NKV/PKV radnika u ukupnom stanovništvu⁹. Prema popisima

⁸ Najviša apsolutna vrednost Jasudinog indeksa u većini istraživanja iznosi $Y=0.08$ (Bogdanović, 1987: 332; Bogdanović, 1992: 201; Miladinović, 1993:274.). U ostalim istraživanjima ovi su indeksi niži (u Lazić, 1987: 100. $Y=0.06$; u Bogdanović: 1991: 505. $Y=0.04$).

⁹ Glavna društvena kretanja koja su uslovlila strukturalne promene prikazao sam u: Miladinović, 1992.

stanovništva posle Drugog sv. rata udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu je u stalnom padu, od 1948. g. kada je iznosio 67.2% (u Srbiji 72,3% a u Hrvatskoj 62.4%) do 1981 (poslednji popis koji je obrađen za celokupnu SFRJ) kada je iznosio 19.9% (u Srbiji 25.4% a u Hrvatskoj 15.2%). S druge strane, zabeležen je neprekidni porast broja radnika društvenog sektora. Takvih je 1948. g. bilo, u aktivnom stanovništvu, 19.6% a 1981. g. 59.2% (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1991: 133 i 141).

Ideološki obrazac socijalnog porekla se nije iscrpljivao samo na ovakvom poreklu. Jedan broj političara i menadžera poticali su i od tzv. osoblja zaštite (u koje, između ostalog, ulaze vojska, policija, državna i javna bezbednost, civilno obezbeđenje radnih organizacija i slične službe). Pomenute delatnosti su, u nekim oblastima, podrazumevale za svoje pripadnike i visok stepen tzv. moralno-političke podobnosti pod kojom se globalno podrazumevala privrženost vladajućoj ideologiji i vladajućem sistemu društvenih (političkih) odnosa. Ovakvo poreklo je predstavljalo pozitivan poen za ulazak u neku od (politički) ekskluzivnih grupa: u SK, na određena radna (rukovodeća) mesta, na stručnjačke i rutinske poslove u vojsci, policiji, javnim službama i sl., na radna mesta sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima. Stoga i nije čudno prisustvo u eliti onih čiji očevi pripadaju ovoj delatnosti. Njih je bilo više u Srbiji (političara čak 11%) nego u Hrvatskoj. Upravo srazmera političara ovakvog porekla ukazuje na sistemsku determinisanost socijalne reprodukcije elite.

Ako zbirno pogledamo “ideološki poželjno” poreklo elite (poljoprivrednici, radnici, osoblje zaštite) uočava se da s jedne strane u obe republike nije bilo bitnih razlika u strukturi porekla menadžerske elite (nešto iznad polovine). Značajnija razlika postoji kod političara.

Naravno, ovakvo poreklo nije samo stvar ideologije. Ovome doprinosi i činjenica da je u opštem uzorku na nivou cele Jugoslavije učešće očeva iz grupe poljoprivrednika i radnika iznosilo približno 80%. Dakle, ima dovoljno argumenata u prilog tezi da je ovakvo socijalno poreklo elite iznuđeno i strukturalnim razlozima. Veliki procenti odstupanja najnižeg porekla elite i ukupne populacije (koja odstupanja gravitiraju vrednosti od približno 25%) kao i negativne vrednosti Jasudinog indeksa za najniže poreklo ove grupe utvrđeni na jugoslovenskom uzorku (up. Miladinović, 1993; Bogdanović, 1992) nesumnjivo govore o snazi uticaja porekla na socijalnu promociju.

U sastavu elite je bilo znatno više ispitanika nemanuelnog porekla nego što bi se to moglo očekivati na osnovu slučaja. Ovo važi i za menadžere i za političare, s napomenom da je nemanuelno poreklo mnogo zastupljenije kod menadžerske elite (približno 2,5 puta više od stanja u jugoslovenskoj populaciji). Gledano na nivou republika, takvih je bilo znatno više u Hrvatskoj. U tom su pogledu vrlo indikativni podaci koji govore o međugeneracijskom nasleđivanju elitnih položaja. Iako su u

pitanju mali brojevi (koji statistički mogu da budu irelevantni) ipak se može osetiti tendencija da međugeneracijsko zadržavanje elitnih položaja bude nešto veće nego što bi se očekivalo na osnovu slučaja.

Unutargeneracijska pokretljivost

U praksi se može uočiti sklad obrazovanja i radnog mesta. Većina pripadnika elite je otpočinjala svoj radni vek na stručnjačkim radnim mestima, što se približno preklapalo sa brojem onih koji su imali više i visoko obrazovanje. U odnosu na istraživanje M. Lazića (Lazić, 1986: 61) (Hrvatska, 1984) sada se uočava znatno više onih koji svoju karijeru započinju na stručnjačkim mestima i, naravno, znatno manje onih koji su počeli kao radnici (49,2% stručnjaci i 41,9% radništvo - Hrvatska 1984 - sada je odnos drugačiji - 62,7% stručnjaci i 34,5% radništvo - radnici i rutinski službenici; u Srbiji ih je još manje otpočelo radnu karijeru na manuelnim položajima - 10,1% dok je stručnjaka približno kao i u Hrvatskoj). Ovde treba uzeti u obzir da je većina pripadnika elite u ovom istraživanju imala kratak funkcionerski staž (na položaju je bila do pet godina - ovo je u Srbiji naglašenije).

Iz ovoga sledi zaključak da je vremenom došlo do promena u obrascima regrutacije. Značajan deo revolucionarne i ratne elite, koji je u dužem posleratnom periodu zauzimao značajne društvene položaje, je, međugeneracijski, poticao iz nižih društvenih slojeva. Paralelno sa globalnom modernizacijom dolazilo je i do promena u smislu napuštanja (omekšavanja) ideološkog obrasca poželjne socijalne (klasne) pripadnosti u korist obrasca poželjne stručnosti, kojom će se kandidat legitimisati na samom početku svoje radne karijere. Ovo "omekšavanje" je imalo za posledicu da se jedan broj pripadnika elite, regrutovanih prvenstveno po ideološkom ključu, u međuvremenu doškoluje te i na taj način sebi omogući opstanak u eliti pod novim uslovima - uz posedovanje visokoškolske diplome. No, i pored toga i dalje je primetan izvesan broj onih koji su počeli da rade kao radnici. Interesantan je nalaz da je takvih bilo znatno više u Hrvatskoj nego u Srbiji.

T-10: Prvo radno mesto

		radnik	službe- nik	struč- njak	elita	ostalo	svega
S	broj	9	18	109	2	3	141
	%	6.4	12.8	77.3	1.4	2.1	
S	broj	19	25	77	13	2	136
	%	13.9	18.4	56.6	9.6	1.5	
S ukupn.	broj	28	43	186	15	2	277
	%	10.1	15.5	67.1	5.4	1.5	
H	broj	22	25	97	3	/	147
	%	15.0	17.0	66.0	2.0		
H	broj	26	26	83	4	1	140
	%	18.6	18.6	59.3	2.9	0.7	
H ukupn.	broj	48	51	180	7	1	287
	%	16.7	17.8	62.7	2.4	0.3	

	χ^2	P	C
Srbija	18.39875	0.00	0.25
Hrvatska	2.41539	0.66	0.09

Iz ovoga se može izvesti zaključak o permanentnom delovanju najmanje dva momenta pri regrutaciji na elitne položaje: ideološkog (u užem značenju pojma političke ideologije) i stručnog. Stručni moment nije bio zanemarljiv kod izbora kandidata za menadžerske položaje. Ovo potvrđuje podatak da su skoro dve trećine menadžera u Hrvatskoj i četiri petine njih u Srbiji otpočeli svoju profesionalnu karijeru kao stručnjaci. Dakle, profesionalno napredovanje menadžera se odvijalo gotovo isključivo preko mesta stručnjaka - skoro svi koji su svoj radni vek započeli na nekom nižem radnom mestu morali su da savladaju i ovu stepenicu. Kod političara je bilo i onih koji su ostvarili skokovit uspon u elitu direktno iz nekog od slojeva radništva (u Srbiji takvih je bilo 11.8% a u Hrvatskoj 14.3%). Koliko je značaj pridavan stručnosti može se videti na osnovu visokog stepena završavanja fakulteta i viših škola uz rad. Očigledno da je postojao jak podsticaj za ispunjavanje ovog formalnog uslova, koji je svoju punu težinu dobijao tek posle zadovoljenja kriterijuma podobnosti. U suprotnom, moglo bi se postaviti pitanje zašto prohodnost nisu imali prvenstveno oni koji su u redovnom postupku stekli najviše obrazovanje, nezavisno od njihove tzv. moralno-političke podobnosti, i zatim se uključili u radni proces? Realno je očekivati da kandidati koji su se redovno školovali poseduju znatno više stručnih znanja od onih koji su svoje studije završavali uz rad.

T-11: Prethodno radno mesto

		radnik	služ- benik	struč- njak	elita	ostalo	svega
S	broj	/	5	128	6	2	141
	men. %		3.5	90.8	4.3	1.4	
S	broj	6	10	94	21	5	136
	pol. %	4.4	7.4	69.1	14.4	3.7	
S	broj	6	15	222	27	7	277
	ukupn. %	2.2	5.4	80.1	9.7	2.5	
H	broj	/	9	131	6	1	147
	men. %		6.1	89.1	4.1	0.7	
H	broj	10	10	81	32	7	140
	pol. %	7.1	7.1	57.9	22.9	5.0	
H	broj	10	19	212	38	8	287
	ukupn. %	3.5	6.6	73.9	13.2	2.8	

	χ^2	P	C
Srbija	22.40947	0.00	0.27
Hrvatska	43.99000	0.00	0.37

U drugom koraku, većina onih koji su počeli da rade kao radnici i službenici, pošto su ispunili traženi školski uslov, prelazi na stručnjačka radna mesta odakle se najčešće u elitu ulazilo preko menadžerskih položaja. M. Lazić (Lazić, 1986: 59-59) je u pomenutom istraživanju utvrdio da se na elitne položaje dolazi najčešće iz redova stručnjaka i nižih rukovodilaca (u njegovoj terminologiji posredne klase). I ovde je, kao i u Lazićevom istraživanju, evidentno da su se menadžeri gotovo po pravilu regrutovali iz redova stručnjaka. Globalno gledano, nalazi ovog istraživanja ne pokazuju bitniju razliku između Srbije i Hrvatske. Za obe republike i oba istraživanja važi konstatacija da postoje donekle različiti obrasci regrutacije menadžera i političara. Ovi drugi imaju znatno širu regrutacionu bazu (iako ih je jedna petina došla iz elite - najčešće usponom sa menadžerskih na političke pozicije). Takođe se, na osnovu koeficijenata kontigencije, može konstatovati da ne postoji značajna veza prvog radnog mesta i položaja u eliti. Međutim, u Hrvatskoj je primetna statistički značajna (slaba) veza prethodnog radnog mesta sa elitnim položajem (C=0.37).

T-12: Prvo radno mesto - stručnjaci¹⁰

		I	II	III	IV	svoga
S men.	broj	39	9	51	10	109
	%	35.8 (27.7)	8.3 (6.4)	46.8 (36.2)	9.2 (7.1)	(77.3)
S pol.	broj	11	40	25	1	77
	%	14.3 (8.1)	51.9 (29.4)	32.5 (18.4)	1.3 (0.7)	(56.6)
S ukupn.	broj	50	49	76	11	186
	%	26.9 (18.0)	51.9 (17.7)	40.9 (27.4)	5.9 (4.0)	(67.1)
H men.	broj	37	17	33	10	96
	%	38.1 (25.2)	17.5 (11.6)	34.0 (22.4)	10.4 (6.8)	(65.3)
H pol.	broj	17	38	21	7	83
	%	20.5 (12.1)	45.8 (27.1)	25.3 (15.0)	8.4 (5.0)	(59.3)
H ukupn.	broj	54	55	54	17	180
	%	30.0 (18.8)	30.6 (19.2)	30.0 (18.8)	9.4 (5.9)	(62.7)

	χ^2	p	C
Srbija	47.48712	0.00	0.45
Hrvatska	17.72168	0.00	0.30

Unutrašnja struktura stručnjačkih radnih mesta, koja čine bazu za izbor na elitne položaje, može ukazati na unutrašnju logiku regrutacije na komandne pozicije. Za orijentacione tačke uzećemo prvo radno mesto (koje je u značajnoj vezi srednje jačine sa kasnije postignutim elitnim položajem u Srbiji: C=0.45) i radno mesto koje je ispitanik zauzimaio pre tekućeg (značajna veza prisutna u obe republike - u Srbiji čak veza srednje jačine C=0.42). Iz podataka se vidi da je između ta dva vremenska trenutka došlo do primetnog napuštanja radnih mesta u proizvodnji (privredi). Proizvodni ekzodus je primetniji u Srbiji nego u Hrvatskoj, što se uklapa u ranije primećene trendove i zaključke o ideološki poželjnoj unutargeneracijskoj vezanosti pripadnika elite za (proizvodno) radništvo kroz otpočinjanje radne karijere na radničkim radnim mestima.

¹⁰ Oznake korišćene u ovoj tabeli označavaju I – stručnjake u privredi na proizvodnim poslovima; II - stručnjake u društvenim delatnostima; III - stručnjake u privredi/vanprivredi na administrativnim poslovima uključujući DPO i DPZ i IV - niže privredne/vanprivredne rukovodioce. Brojevi u zagradi predstavljaju procenete u odnosu na pun broj ispitanika.

T-13: Prethodno radno mesto - stručnjaci

		I	II	III	IV	svoga
S	broj	34	11	40	43	128
	men. %	26.6 (24.1)	8.6 (7.8)	31.3 (28.4)	33.6 (30.5)	(90.8)
S	broj	8	39	34	13	94
	pol. %	8.5 (5.9)	41.5 (28.7)	36.2 (25.0)	13.9 (9.5)	(69.1)
S ukupn.	broj	42	50	74	56	222
	%	18.9 (15.2)	22.5 (18.0)	33.3 (26.7)	24.7 (20.2)	(80.1)
H	broj	40	14	33	44	131
	men. %	30.5 (27.4)	10.7 (8.9)	25.2 (22.6)	33.6 (30.2)	(89.1)
H	broj	9	26	28	18	81
	pol. %	11.1 (6.4)	32.1 (18.6)	34.6 (20.0)	22.2 (12.8)	(65.0)
H ukupn.	broj	49	40	61	62	212
	%	23.1 (17.1)	18.9 (13.9)	28.8 (21.3)	29.2 (21.6)	(73.9)

	χ^2	p	C
Srbija	46.90471	0.00	0.42
Hrvatska	24.09655	0.00	0.32

Kolika je sistemska važnost društvenih delatnosti pokazuju podaci o broju funkcionera koji su se uspeli sa ovakvih položaja. Bezmalo polovina stručnjaka koji su se vinuli u političke visine je u obe republike otpočinjala karijeru u društvenim delatnostima (zdravstvo, školstvo, nauka, kultura i sl. i unutar društveno-političkih organizacija i zajednica). Nešto malo manje od polovine pripadnika elite otpočelo je svoju radnu karijeru na ovim radnim mestima (u Srbiji 45.1% a u Hrvatskoj 38.0%). Razloge ovome možemo tražiti kako u specifičnim znanjima vrlo širokog spektra, tako i u posebnom ugledu¹¹ koji uživaju mnoge od profesija obuhvaćenih ovim spiskom. Ugled profesije i zvučne titule su često među “običnim svetom” dovoljno jak argument za blanko poverenje, što može biti izuzetno značajno za “ubeđivanje” mase stanovništva da je ponuđen “pravi” kandidat, u nedostatku “zdrave konkurencije” na političkom tržištu, što je ionako bio slučaj u jednopartijskim “demokratijama”.

¹¹ O značaju ovog problema šire vidi u: Trejman, 1972. U jugoslovenskoj literaturi problematika društvenog ugleda raznih profesija prikazana je u: Bakić i saradnici, 1980; Savin, 3/1991; Miladinović, 1997.

S obzirom da se globalni društveni poredak može okarakterisati kao birokratski, to ne iznenađuju podaci da je elita znatan broj svojih novih članova preuzimala iz redova stručnjaka na administrativnim poslovima. Ovde se mogu uočiti dve vrlo karakteristične tendencije: tendencija ka napuštanju administracije pre prelaska u elitu, u slučaju novih menadžera, s jedne strane, i tendencija dolaženja na administrativne položaje u slučaju budućih političara, s druge strane. Znatno veće učešće onih koji su počinjali svoju karijeru na ovakvim radnim mestima u Srbiji kao i naknadno dolaženje na ove položaje od strane budućih političara u obe republike govori o značaju “vezanosti za hijerarhiju”. Ovaj činilac je, s jedne strane, imao značajniju ulogu u Srbiji nego u Hrvatskoj a s druge strane je u globalnim (jugoslovenskim) razmerama bio značajniji za dolazak na političku funkciju nego na neki od menadžerskih položaja. Na osnovu ovoga se može zaključiti da su u Srbiji bili presudniji “bliski susreti” sa centrima moći od ostalih podsticajnih činilaca. Delovanje jednog ovakvog činioca, za razvoj političke karijere, uglavnom nije sporno, s obzirom na monopol vladajuće partije i pripadnost staležu (upravnoj hijerarhiji). U takvim uslovima bliski kontakti sa nosiocima društvene moći, uz adekvatnu političku aktivnost, otvarali su put u “visoko društvo”.

Niži rukovodioci su bili “međustanica” na dugom maršu “*per aspera ad astra*”. Izuzetno je mali broj stručnjaka počeo da radi na ovim poslovima, ali ih se zato velik broj uspeo dotle pre dolaska na sadašnji elitni položaj. Očigledno, oni su činili jezgro iz kog su se neposredno regrutovali, pre svega, menadžeri, mada je u Hrvatskoj i dobar broj političara prokliznuo na funkciju iz ove grupe.

Globalno gledano, najveća šansa da se iz redova stručnjaka dođe do menadžerskog položaja nalazila se u otpočinjanju karijere u proizvodnji ili administraciji. Specifična razlika Srbije i Hrvatske, u ovom pogledu, ogledala se u tome što je administrativna služba u Srbiji perspektivnija startna osnova od proizvodnje (u ukupnom broju ima približno 10% pripadnika elite koji su svoju karijeru otpočeli na administrativnim stručnjačkim poslovima od onih koji su je krenuli u administraciji), dok u Hrvatskoj proizvodnja ima blagu prednost uz primetnije prisustvo onih koji kreću iz društvenih delatnosti. Politička karijera obično kreće iz društvenih delatnosti i administracije, s tim da su stručnjaci iz društvenih delatnosti favorizovani u odnosu na administrativce. Ovde treba napomenuti i prisustvo nešto većeg broja stručnjaka iz proizvodnje u Hrvatskoj.

Neposredna regrutaciona baza za menadžere je u obe republike bila manje-više ravnomerno raspoređena među stručnjacima iz privrede, administracije i nižim rukovodiocima. Razlika je samo u tome što su u Srbiji blagu prednost imali “administrativci” a u Hrvatskoj “proizvođači”. Na političke funkcije se stiže iz društvenih delatnosti i administracije. Razlika je u tome da su u Srbiji blagu prednost pri usponu imali stručnjaci iz društvenih delatnosti a u Hrvatskoj iz administracije.

Ovome treba dodati i podatak da je i jedan broj političara u Hrvatskoj došao iz redova nižih rukovodilaca.

Uopšte uzev, ova tri segmenta (proizvodnja, društvene delatnosti i administracija) su bili ravnopravniji kao startna osnova u Hrvatskoj nego u Srbiji. U Srbiji, između radnih mesta u privredi i društvenim delatnostima je postojao jaz koji je od samog početka selektovao karijeru ka političkoj ili menadžerskoj poziciji. Naravno, korekcije su bile moguće kasnijim napredovanjem unutar elite. U Hrvatskoj takav jaz nije bio oštro izražen na samom početku. On je postajao uočljiv tek uoči izbora na elitni položaj.

U dosadašnjem izlaganju prikazana je međugeneracijska i unutargeneracijska pokretljivost pripadnika elite. No, ovde se može postaviti i pitanje da li postoji statistički značajna veza, u datom uzorku, među posmatranim činiocima pokretljivosti. S ciljem utvrđivanja postojanja takvih veza biće primenjena log-linearna analiza i to njen hijerarhijski postupak koji treba da, od ponuđenih faktora, ponudi najbolji model koji izražava značajne veze. Dakle, analiza je krenula od analiziranih činilaca koji zajedno predstavljaju početni zasićeni model koji izražava samo slučajne veze:

$$(RM_0 * RM_1 * RM_2 * RM_3)^{12}$$

Na osnovu hijerarhijskog postupka dobijeni su sledeći rezultati:

Za Srbiju:

Prvo pitanje koje nas interesuje je unutar kog reda interakcija postoje statistički značajne veze posmatranih elemenata. Na osnovu testiranja hipoteze da su svi efekti K-tog i višeg reda jednaki nula ispituje se da li model najvišeg hijerarhijskog reda koji ne sadrži efekte K-tog reda dobro reprezentuje stvarne podatke.

Testiranje hipoteze da su svi efekti K-tog i višeg reda jednaki nuli.

K	DF	L.R.	Chisq	Prob	Pearson Chisq	Prob	Iteration
4	18		4.599	.9994	3.646	.9999	4
3	57		28.682	.9994	24.647	.9999	5
2	86		187.462	.0000	373.532	.0000	2
1	95		862.119	.0000	1910.798	.0000	0

Izvršeni test nam kazuje da je statistički značajno odbaciti hipoteze trećeg i četvrtog reda.

¹² Oznake u modelu predstavljaju sledeće: RM_0 - poslednje radno mesto oca, RM_1 - prvo radno mesto ispitanika, RM_2 - prethodno radno mesto i RM_3 - sadašnji položaj u okviru elite (menadžer ili političar).

Nakon ovoga sledi test da su svi efekti K-tog reda jednaki nula.

Testiranje hipoteze da su svi efekti K-tog reda jednaki nula.

K	DF	L.R. Chisq	Prob	Pearson Chisq	Prob	Iteration
1	9	674.656	.0000	1537.266	.0000	0
2	29	158.781	.0000	348.885	.0000	0
3	39	24.082	.9708	21.001	.9918	0
4	18	4.599	.9994	3.646	.9999	0

Rezultat ovog testa nam kazuje da iz daljeg razmatranja treba izbaciti modele koji sadrže sve efekte trećeg i četvrtog reda.

Ova dva testa obezbeđuju pokazatelje zajedničkog značaja svih efekata određenog reda. Međutim, ako bi hipoteza da su efekti K-tog reda jednaki nula na osnovu testa mogla biti odbačena, to još ne znači da svi efekti K-tog reda treba da budu prisutni u modelu. Jedan način je da se testiraju pojedinačni efekti i da se uporede dva modela koja se razlikuju samo u prisustvu efekta koji testiramo. Razlika L^2 statistike (statistika količnika verodostojnosti) ova dva modela (parcijalni χ^2) ima χ^2 raspodelu te može biti upotrebljena za testiranje hipoteze da je posmatrani efekt nula. Drugi je način da se svi parcijalni testovi zahtevaju kao izlaz iz programske procedure što se može videti iz tabele testova parcijalnih asocijacija. U ovoj su tabeli predstavljeni testovi svih pojedinačnih (parcijalnih) efekata. Svaki od redova u ovoj tabeli predstavlja test hipoteze da je dati efekat jednak nuli (odnosno da može biti izostavljen iz modela).

Testiranje parcijalnih asocijacija.

Effect Name	DF	Partial Chisq	Prob	Iter	
RMO*RM1*RM2	18	8.455	.9711	6	
RMO*RM1*RM3	9	3.874	.9195	3	
RMO*RM2*RM3	6	6.636	.3558	4	
RM1*RM2*RM3	6	8.248	.2205	4	
RMO*RM1	9	35.960	.0000	4	*
RMO*RM2	6	10.301	.1126	4	
RM1*RM2	6	61.079	.0000	4	*
RMO*RM3	3	4.530	.2096	5	
RM1*RM3	3	6.990	.0722	5	
RM2*RM3	2	10.325	.0057	5	*
RMO	3	160.121	.0000	2	*
RM1	3	240.797	.0000	2	*
RM2	2	273.555	.0000	2	*

Testiranje hipoteze da su svi efekti K-tog reda jednaki nula.

K	DF	L.R.	Chisq	Prob	Pearson Chisq	Prob	Iteration
1	9		587.316	.0000	1215.259	.0000	0
2	29		156.083	.0000	177.858	.0000	0
3	39		28.600	.8897	28.880	.8822	0
4	18		2.671	1.0000	1.885	1.0000	0

Testiranje parcijalnih asocijacija.

Effect Name	DF	Partial Chisq	Prob	Iter	
RMO*RM1*RM2	18	4.688	.9993	5	
RMO*RM1*RM3	9	7.933	.5409	3	
RMO*RM2*RM3	6	5.658	.4626	3	
RM1*RM2*RM3	6	7.627	.2667	5	
RMO*RM1	9	26.588	.0016	5	*
RMO*RM2	6	9.391	.1528	5	
RM1*RM2	6	82.250	.0000	4	*
RMO*RM3	3	1.697	.6376	5	
RM1*RM3	3	2.844	.4163	5	
RM2*RM3	2	35.304	.0000	5	*
RMO	3	142.548	.0000	2	*
RM1	3	230.401	.0000	2	*
RM2	2	213.762	.0000	2	*
RM3	1	.606	.4363	2	*

Na osnovu testova da su efekti K-tog i višeg reda jednaki nuli te da su efekti K-tog reda jednaki nuli i na osnovu testa parcijalnih asocijacija može se zaključiti da uslov opstanka u modelu zadovoljavaju samo tri interakcije drugog reda. To potvrđuje i algoritam eliminacije unazad koji, kao najbolji, predlaže sledeći model:

If Deleted Simple Effect is	DF	L.R.	Chisq Change	Prob	Iter
RMO*RM1	9		25.666	.0023	2
RM1*RM2	6		79.398	.0000	2
RM2*RM3	2		35.108	.0000	2

The final model has generating class

(RMO*RM1)(RM1*RM2)(RM2*RM3)

Likelihood ratio chi square = 47.18167 DF = 69 P = .979

Iz prikazanih modela se može zaključiti:

(1) da u Srbiji postoji razuđenija povezanost međuuticaja posmatranih činilaca.

(2) U obe republike postoji značajna veza samo na nivou interakcija drugog reda, i to:

(a) značajna veza je prisutna u međugeneracijskoj pokretljivosti kod otpočinjanja profesionalne karijere, iz čega se može zaključiti da je uticaj porodice i socijalnog porekla mnogo jači na samom otpočinjanju radne karijere tj. pri nalaženju (dobijanju) prvog radnog mesta nego što je kasnije. Razlike poslednjeg radnog mesta oca i prvog radnog mesta ispitanika koje ukazuju na relativnu otvorenost društva za uzlaznu pokretljivost rezultat su naglog privrednog razvoja iz ranijeg perioda socijalističke izgradnje (otvaranja velikog broja radnih mesta) i potrebe za obrazovanom radnom snagom, što je sve uzrokovalo brojna strukturalna pomeranja stanovništva u međugeneracijskoj perspektivi. Pored ovoga, svakako, izvestan značaj treba dati i ideološkim činiocima koji su favorizovali ideološki poželjno radničko-seljačko poreklo.

(b) u unutargeneracijskoj pokretljivosti prisutna je značajna veza u sukcesivnom napredovanju u Hrvatskoj (dok je u Srbiji značajna veza evidentna između sva tri činioca) pri čemu se tokom radne karijere prelazilo sa različitih radnih mesta na ona mesta koja se mogu smatrati rezervoarom za neposrednu regrutaciju elite (određene vrste stručnjačkih radnih mesta - kao npr. u društvenim delatnostima u obavljanju osnovne delatnosti ili administrativnim poslovima i na mestima nižih rukovodilaca). U obe republike su značajne veze utvrđene u interakcijama prvog i prethodnog radnog mesta i prethodnog radnog mesta i elitnog položaja.

(2) Bitna razlika modela za Srbiju i Hrvatsku je u tome što je u Srbiji evidentiran efekat ($RM_1 * RM_3$) koji ukazuje na postojanje značajne veze u okviru modela između prvog i poslednjeg (elitnog) radnog mesta. To praktično znači da bi se za Srbiju mogla formirati i interakcija trećeg reda. Takav zaključak nije saglasan sa testom da je efekat trećeg reda jednak nuli (rezultat iznosi 0.9918, na osnovu čega se mora odbaciti hipoteza da je prisutna interakcija trećeg reda). Takođe se, na osnovu testa parcijalnih asocijacija, vidi da interakcija trećeg reda ne zadovoljava uslov opstanka u modelu a ne zadovoljava ga ni pomenuta interakcija ($RM_1 * RM_3$); $p=0.0722$. Ako ovu interakciju posmatramo unutar predloženog modela, vidi se da je njen $p=0.0491$ što kazuje da u slučaju povećanja praga značajnosti (smanjenjem vrednosti p , npr. svodenjem na $p=0.01$) ova interakcija prestaje da zadovoljava uslov opstanka u modelu). Ovo praktično znači da (iako je algoritam eliminacije unazad predložio model u kom figurira posmatrana interakcija) ona, praktično, ima malu značajnost u modelu, što znači da se veze prvog radnog mesta i elitnog položaja samo uslovno mogu smatrati značajnim te se, praktično, može tvrditi da postoje identični modeli značajnih veza posmatranih pokazatelja unutargeneracijske i međugeneracijske pokretljivosti. Ovim smo dovedeni u kontradiktornost iz koje je

najbolje izaći prihvatanjem modela dobijenog algoritmom (eventualno izračunati novi model uz smanjenu vrednost $p=0.01$)

(3) Na kraju se može postaviti pitanje da li model u potpunosti odgovara stvarnim podacima. Da bismo to utvrdili, potrebno je pregledati vrednosti standardnih reziduala (čiji broj predstavlja proizvod broja kategorija za svaku od promenljivih - u konkretnom slučaju njih ima 96). S obzirom da je u modelu za Srbiju u tablici standardnih reziduala utvrđeno prisustvo jednog standardnog reziduala čija apsolutna vrednost prelazi 1.96, to se može izreći generalni zaključak da dobijeni model relativno dobro reprezentuju populaciju iz koje je uzorak uzet. U modelu za Hrvatsku nije dobijen ni jedan standardni rezidual koji prelazi kritičnu apsolutnu vrednost (1,96) te se može konstatovati da dobijeni model u potpunosti odgovara stvarnim podacima.

Literatura

- Bakić, S. i saradnici (1980): *Društvena podela rada, pokretljivost i ugled zanimanja*, IKSI, Beograd.
- Bakunjin, M. (1970): "Državnost i anarhija", u *Anarhizam i sloboda*, Globus, Zagreb.
- Berković, E. (1986): *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Ekonomika, Beograd.
- Bilandžić, D. (1985): *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918-1985*, Školska knjiga, Zagreb.
- Bogdanović, M. (1992): "Međugeneracijska društvena pokretljivost", *Sociologija* 2.
- Bogdanović, M. (1991): "Vertikalna društvena pokretljivost", u M. Popović: *Srbija krajem osamdesetih*, ISI FF, Beograd.
- Bogdanović, M. (1987): "Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost" u M. Popović: *Društvene nejednakosti*, ISI FF, Beograd.
- Đilas, M. (1989): *Nova klasa*, Narodna knjiga, Beograd.
- Jovanov, N. (1989): *Sukobi*, Univerzitetska riječ, Nikšić.
- Kuljić, T. (1981): "Evolucija shvatanja o klasnoj strukturi socijalističkog društva u glavnim političkim dokumentima SKJ do 1945-1975. godine" u M. V. Popović, D. Mrkšić, T. Kuljić: *Politika raspodele i ideologija*, ISIFF, Beograd.
- Lazić, M.: (1986) "Mobilnost i homogenizacija vladajuće klase u SR Hrvatskoj", *Revija za sociologiju* 1-4, vol. XVI.
- Lazić, M (1996): "Prisoners of the Command Economy: the Managerial Stratum and the Disintegration of Actually Existing Socialism", György Lengyel (ed): *The Transformation of East-European Economic Elites: Hungaria, Yugoslavia and Bulgaria*, Budapest University of Economic Sciences, Budapest.
- Lazić, M. (1987): *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb.

- Miladinović, S. (1997): "Društveni ugled zanimanja", *Uzroci i posledice socijalne diferencijacije u našem društvu danas*, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini, Priština.
- Miladinović, S. (1993): "Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji", *Sociologija*, 2.
- Miladinović, S. (1992): Istraživanje vertikalne pokretljivosti u jugoslovenskom društvu, (neobjavljen magistarski rad), Filozofski fakultet, Beograd.
- Mrkšić, D. (1986a): "Podela rada i struktura jugoslovenskog društva", *Revija za sociologiju*, 1-4.
- Mrkšić, D. (1986b): *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, IIC SSOS, Beograd.
- Pečujlić, M. (1967): *Klase i savremeno društvo*, Savremena administracija, Beograd.
- Popović, M. i saradnici (1987): *Društvene nejednakosti*, ISIFF, Beograd.
- Popović, V. (1973): "Social Mobility and Political Activity of Public Opinion-Makers" u Allen H. Barton, *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*, Preager Publisher, New York.
- Savin, K. (1991): "Društveni ugled zanimanja u Srbiji", *Sociologija* 3.
- Sekulić, D. (1986): "Neki problemi empirijske identifikacije slojne strukture društva", *Revija za sociologiju* 1-4.
- Sekulić, D. (1996): "Recruitment on Elite Positions", *Sociologija*, 1990. Supplement 1-2. *Statistički godišnjak Jugoslavije* (1991), XXXVIII.
- Trejman, J. D. (1972): *Occupational Prestige in Comparative Perspective*, Academic Press, New York and San Francisco.
- Živković, M. Đukanović, B. Radovanović, M. (1985): *Socijalni problemi jugoslovenskog društva*, Sloboda, Beograd.
- Županov, J. (1970): "Egalitarizam i industrijalizam", *Sociologija* 1.